

Ιερός γάμος και τελετουργίες γονιμότητας στην αρχαία Αιτωλία

Ιωάννης Γ. Νεραντζής

Δρ Αρχαιολογίας

Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων Ν. Αιτωλοακαρνανίας

Μυθολογικές ενδείξεις, αλλά και αρχαιολογικό τεκμήριο του ιερού γάμου, της ιερογαμίας, πιθανότατα μιας ιερουργίας κατεξοχήν μητριαρχικής, έχουμε και στο χώρο της προϊστορικής και της ιστορικής Αιτωλίας.¹

Και τα δύο –μυθολογικές ενδείξεις και αρχαιολογικό τεκμήριο–, υποδηλώνουν, κατά τη γνώμη μου, την ύπαρξη πιθανών μητριαρχικών θρησκευτικών νομίμων στην περιοχή.

Το πλήθος των λεγόμενων ιερών γάμων,² της συμβολικής δηλαδή ένωσης ανάμεσα στο θεό και στον άνθρωπο,³ αποτελούσε γονιμική ευλογία για τους ανθρώπους και για τη βλάστηση. Ήταν κατάλοιπο αρχέγονων ελλη-

νικών, πιθανότατα μητριαρχικών, λατρειών της Μεγάλης Θεάς,⁴ της Πότνιας, που γιορτάζονταν πανηγυρικά σε όλη την Ελλάδα και κατά τους ιστορικούς χρόνους,⁵ συσχετισμένοι κυρίως με την ιερογαμία του Διονύσου και τα μαγικά

Χάρτης Ν. Αιτωλοακαρνανίας, με τα τρία ποτάμια συστήματα (Αχελώος, Εύηνος, Μόρνος), επικράτεια των αρχαίων Αιτωλών.

δρώμενα ευφορίας. Για τους προϊστορικούς χρόνους, ο J.G. Frazer⁶ διατύπωσε την πειστική άποψη ότι οι θυγατέρες των πρώτων θεϊκών βασιλιάδων, από τις οποίες εξαρτιόταν η διαδοχή στο θρόνο, βάσει μάλλον του μητριαρχικού δικαίου, ήταν πάντα και έβριες. Έτσι ο γάμος τους με έναν ξένο, που με τον τρόπο αυτό γινόταν βασιλιάς (όπως π.χ. ο Αιτωλός Τυδεύς⁷ έγινε βασιλιάς στο Άργος της Πελοποννήσου όταν παντρεύτηκε την κόρη του βασιλιά του Άργους Αδράστου), ήταν μια τελετή όχι μόνο κοσμική, αλλά και θρησκευτική. Ο γαμπρός γονιμοποιώντας τη βασιλοπούλα γονιμοποιούσε και τη θεά, που στη γη την εκπροσωπούσε η κόρη του βασιλιά. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι έννοιες του ιερού γάμου,⁸ καθώς και της μιμητικής μαγείας, που χάρη στη γονιμοποίηση της θεάς εξασφαλίζει τη γονιμότητα των χωραφιών και των κοπαδιών.⁹

Τη μυθολογική ένδειξη του ιερού γάμου του Διονύσου στην προϊστορική Αιτωλία παρέχει ο μύθος



του βασιλιά Οινέως της αιτωλικής πόλης της Καλυδώνος¹⁰ (βλ. χάρτη). Ο Οινεύς είναι ο πρώτος που δέχτηκε το κλήμα ως δώρο του Διονύσου. Λόγω του δώρου αυτού και του ονόματός του βλέπουμε στο πρόσωπο του Οινέα τον Διόνυσο ως θεό του κρασιού, και του προσδίδουμε το επίθετο της ιδιότητάς του, δηλαδή Οινεύς Διόνυσος. Σύζυγος του Οινέως είναι η Αλθαία, που παρουσιάζεται στο μύθο και ως γυναίκα του Διονύσου και που το όνομά της μαρτυρεί μορφή της Γης.¹¹ Στο γάμο, έτσι, της Αλθαίας με τον Οινέα-Διόνυσο έχουμε τη μυθική προβολή ενός ιερού γάμου του Διονύσου στη διονυσιακή πλέον λατρεία της Καλυδώνος,¹² κοιτίδας του μητριαρχικής υφής μύθου του Μελεάγρου.¹³

Αντίστοιχο μυθολογικό παράδειγμα υπάρχει και στις τραγωδίες *Φοίνισσες* και *Ικέτιδες* του Ευριπίδη,¹⁴ που περιγράφουν την άφιξη στο Άργος του Τυδέα και του Πολυαίδη, εξόριστων και των δύο από την πατρίδα τους. Ο Άδραστος τους δίνει τις δύο κόρες του σε γάμο, γιατί αναγνωρίζει σ' αυτούς τον κάπρο και το λέοντα, τον ερχομό των οποίων του είχε ήδη προαναγγείλει ο χρησμός του Απόλλωνα. Ο κάπρος, λοιπόν, μυθικό αγρίμι ιδιαίτερα για τους Αιτωλούς, στην ευριπίδεια εκδοχή¹⁵ είναι το σύμβολο του Αιτωλού Τυδέα. Αλλά και οι υπόλοιπες σχετικές φιλολογικές μαρτυρίες για τον κάπρο ως φυλετικό σύμβολο των Αιτωλών είναι άφθονες και έχουν ήδη μελετηθεί.¹⁶ Συνάμα, αυτές οι φιλολογικές μαρτυρίες υποστηρίζονται και από αρχαιολογικά τεκμήρια: Σε νομίσματα¹⁷ του «κοινού των Αιτωλών» (Αιτωλική Συμπολιτεία) απεικονίζεται συχνά ένας κάπρος, ή ένα στόμα κάπρου δίπλα στην αιτωλική λόγχη-ακόντιο.¹⁸ Σιαγόνες κάπρου βρέθηκαν επίσης μεταξύ των προ-



1. Τοιχογραφία του ζεύγους του Διονύσου και της Αριάδνης, στην έπαυλη Item (των Μυστηρίων) παρά την Portam Ercolanensem της Πομπηίας.

σφορών στο Ιερό της Λαφρίας Αρτέμιδος στην Καλυδώνα.¹⁹ Αυτή η συμβολική χρήση του κάπρου στους ιστορικούς χρόνους έλκει προφανώς την καταγωγή της από μια αρχέγονη δοξασία, πιθανώς τοτεμικής προέλευσης, που θέλει τον κάπρο είτε σύμβολο της ζωικής-ζωτικής δύναμης της Μεγάλης Θεάς, είτε σύμβολο ιερογαμίας.²⁰

Ότι ο κάπρος στην Αιτωλία υπήρξε ένα αρχέγονο φυλετικό σύμβολο το υποδηλώνουν εμφανώς και οι αρχαίες φιλολογικές πηγές²¹ που αναφέρουν ένα ελληνικό τοπικό φύλο με την ονομασία Ύαντες, οι οποίοι κατοικούσαν στο νότιο τμήμα της Αιτωλίας, κατά τη δεύτερη χιλιετηρίδα π.Χ.²² Στο πιθανότατα τοτεμικής προέλευσης όνομα αυτού του λαού αναγνωρίζουμε το ίδιο το όνομα του κάπρου: υς (υός) > Ύαντες.²³

Ερμηνεία συσχετισμένη με γονιμικές ιερουργίες καθώς και με τον ιερό γάμο δίδεται και για το εθνικό Αιτωλός-Αιτωλοί. Συγκεκριμένα, το ερμηνευτικό σχήμα ετυμολογίας του εθνικού αυτού ονόματος σχετίζεται από τον καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη²⁴ με το επίθετο Αιτωλός και με τη θρησκευτική-μυστηριακή «μονοσανδαλία» των

Αιτωλών, δηλαδή με το θρησκευτικό έθιμο των Αιτωλών να φοράνε στον πόλεμο μόνο ένα σανδάλι! Αυτή η θρησκευτική-μυστηριακή μονοσανδαλία των Αιτωλών πιθανότατα εμπεριέχει ίχνη τοτεμικών καταβολών, αφού οι μυθικοί αιτωλοί ήρωες που σχετίζονται με αυτού του είδους τη «μονοσανδαλία», σχετίζονται και με τους μύθους είτε για τον καλυδώνιο κάπρο, είτε για τη θαυμαστή γέννηση του Μελεάγρου, μύθους με εμφανείς τις τοτεμικές τους ρίζες και την αναγωγή των Καλυδωνίων σε τοτεμικό πρόγονο, τον κάπρο. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα η επωνυμία Αιτωλοί προέρχεται από τους θρησκευτικούς θεσμούς των ίδιων των Αιτωλών και ειδικά από το δικό τους θρησκευτικό-μυστηριακό έθιμο της μονοσανδαλίας. Η μονοσανδαλία αυτή ήταν δική τους μυστηριακή πίστη και δη έθιμον, με το οποίο επιδιωκόταν ένα είδος τελειότητας, δηλαδή η μεγαλύτερη ισχύς στον πόλεμο! Η πίστη και το έθιμο αυτό των Αιτωλών, σύμφωνα με τον Λαμπρινουδάκη,²⁵ έχει σχέση με την ιδιόζουσα θέση που κατέχει ο μηρός και γενικότερα το πόδι στην αρχαία ελληνική θρησκεία. Δέχεται δηλαδή ο Λα-

μπρινουδάκης ότι υπάρχει μια θρησκευτική/μυστηριακή, οργανική σχέση είτε μεταξύ της χλωείας και της γέννησης από το πόδι, είτε μεταξύ της δέσμευσης/δεσίματος του ποδιού και της γέννησης από το πόδι· και ότι οι σχετικοί μύθοι για θεούς ή ανθρώπους χωλούς, ή με δεμένα τα πόδια, ή μονοσανδαλούς –αφού η μονοσανδαλία αποτελεί άλλη μορφή δέσμευσης του ποδιού–, συνδέονται στενότερα αφενός μεν προς τη μυστηριακή διάσπαση του θείου, αφετέρου δε προς τη μυθική έκφραση αυτής, δηλαδή τον ιερό γάμο.

Για να κατανοήσουμε, όμως, αυτό το ερμηνευτικό σχήμα που προτείνει ο Λαμπρινουδάκης σχετικά με τη θρησκευτική/μυστηριακή προέλευση του επιθέτου Αιτωλός προαπαιτείται η «εν περιλήψει» καταγραφή του θεωρητικού σχήματος πάνω στο οποίο βασίζει την ερμηνεία του. Πρέπει δηλαδή να κατανοήσουμε τι σχέση έχουν με τα Μυστήρια: α) η δέσμευση/δέσιμο του ποδιού, β) η χλωεία και γ) η μονοσανδαλία. Επεξηγηματικά συμπληρώνουμε εδώ ότι, τόσο στη δέσμευση/δέσιμο του ποδιού, όσο και στη μονοσανδαλία, όταν λέμε ότι το πόδι «δεσμεύεται», εννοούμε ότι δένεται με ράκη (κουρέλια), ή επιδέσμους (δέσμευση), ή με τον ιμά-

ντα από το σανδάλι (μονοσανδαλία), για να δηλωθεί ότι αυτό πάσχει συμβολικά.

Η μυστηριακή δέσμευση (περίδεση) του ποδιού: Στις παραδόσεις και τις λατρείες που αναφέρονται στον ήρωα Λοκρόν, στον Αιτωλό Οινέα, στον Αιτωλό Μελέαγρο, στον ήρωα Αιτωλό, στον Τήλεφο, τον Ίφικλο, τον Θράκα Λυκούργο, την Ευρώπη κ.ά., η τρώση (πλήγωμα), η δέσμευση (περίδεση) του ποδιού, ή η συμβολική μέσω της μονοσανδαλίας δέσμευση (περίδεση) του ποδιού, αρρένων ως επί το πλείστον ηρώων ή θεών, αποτελεί, σε διάφορες παραλλαγές, κύριο γνώρισμα αυτών των λατρειών και παραδόσεων. Σε μερικές περιπτώσεις αυτή η τρώση ή η δέσμευση συντελείται με κάποιο κατάλληλο γι' αυτόν το σκοπό φυτό, όπως είναι για παράδειγμα η άκανθα και η άμπελος ή η λύγος (λυγαριά), «εις το οποίον –φυτόν– μεταμορφώνεται ενίοτε η θηλυκή θεότητα με την οποία ο δεσμευόμενος ή τιτρωσκόμενος βρίσκεται σε ερωτική σχέση».²⁶ Στο μυθικό αυτό γεγονός πρόκειται πάντοτε για τον ίδιο τύπο ιερού γάμου, στον οποίο η ένωση δύο θεϊκών προσώπων βρίσκει τη μυστική της έκφραση. Από την ένωση αυτή γεννιέται μια νέα θεία μορφή, η οποία χαρακτηριζόμενη με τις ίδιες ιδιότητες που είχαν και οι γονείς της, παρουσιάζει την ίδια ευπάθεια στο πόδι. Αυτή η θρησκευτική ιδέα, ότι δηλαδή με τη δέσμευση (περίδεση) του ποδιού, ή με την τρώση/ πλήγωμα

του ποδιού, και με τη συνακόλουθη αυτών διάσπαση συντελείται ιερός γάμος, προήλθε, σύμφωνα πάντα με τη θεώρηση του Β. Λαμπρινουδάκη,²⁷ από την αρχέγονη πίστη ότι υπάρχει σύμπτωση της διάσπασης και του ιερού γάμου για ευετηριακούς λόγους, εφόσον ο ιερός γάμος «τελείται διά του θανάτου του γονιμοποιούντος την θήλειαν θεότητα άρρενος και της καθόδου ταύτης εγκύου κατά τινά τρόπον, εις την γην, ίνα εξ αυτής αναδοθή, ως βλάστημα της γης, ο γόνος του *Ιερού Γάμου*. Οι άνθρωποι εμιμούντο τας ευετηριακάς ταύτας θείας σχέσεις υποκαθιστώντες τον θεόν διά του Ιερείου εις τελετάς, αι οποίαι, προσιται εις πάντας αρχικώς, κατέστησαν συντω χρόνω *μυστηριακά*. Ο *λέβης της διασπάσεως* εν τη λατρεία απέβη *μαγικός λέβης* εις τας διηγήσεις. Η δε *μίμησις* του εξασφαλιζόντος την ευετηρίαν *Ιερού Γάμου* και των συνθηκών υπό τας οποίας ούτος ετελείτο κατέστη *έθιμον, μαγικά* πλέον *ενέργειαι*, διά των οποίων όμως επεδιώκετο ο αρχικός σκοπός, δηλαδή η εκ του γάμου τούτου προερχομένη ευτυχία και διά την ιδιωτικήν ζωήν. Και το πόδι δεν είναι ειμή το μέλος εκείνο της διασπώμενης, δηλαδή της βιαίως διαχωριζομένης, θεότητας εις το οποίον δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση».²⁸ «Με μια πολύπλοκη μυθική επεξεργασία απεδόθησαν εις το μέλος αυτό του σώματος γενικώς οι ευεργετικές ιδιότητες ολόκληρου του θείου σώματος. Από το μέλος αυτό μάλιστα, εις το οποίον περικλείεται η ζωή, είναι φυσικόν εξάλλου να αναγεννάται η θεότητα, η οποία στον μύθο εμφανίζεται, ως προς (το μέλος) αυτό, είτε ασθενής λόγω της διασπάσεως (= χλωεία, τρώση) είτε ισχυρή (=ταχύτητα ποδιού, ποδορραγείς πηγές) λόγω της αναγέννησης, είτε ταυτοχρόνως ισχυρή και ασθενής, όπως στην περι-



2. Άρτεμις Λαφρία: Θραύσμα πήλινου σφραγίσματος που βρέθηκε στην «οικία του Αρχείου», στην αρχαία αιτωλική πόλη Καλλιόπολη, και φέρει την επιγραφή ΚΑΛΥΔΩ[ΝΙΩΝ].

πτωση του ωκυπόδη αλλά ωκυμόρου Αχιλλέως».²⁹

Η θεία/μυστηριακή χωλεία: Η θεία χωλεία σχετίζεται με τη δέσμευση του ποδιού, διότι και οι δύο –χωλεία και δέσμευση– αποτελούν παράλληλες μορφές μύησης σε μια απλούστερη και γενικότερη ιερή διδασκαλία. Σε αυτήν, η χωλεία και η δέσμευση είναι συμφασμένες με την πίστη ότι το εκούσιο ανθρώπινο πάθος εξαναγκάζει το θεϊόν σε παραχωρήσεις. Ο θεός εξαναγκάζεται να κάνει παραχωρήσεις στον άνθρωπο που πάσχει, που είναι δηλαδή χωλός ή έχει τιτρωμένο/πληγωμένο ή δεμένο πόδι. Και η παραχώρηση που κάνει το θεϊόν συνίσταται στην ανανέωση/αναγέννηση του πάσχοντος μέλους, και άρα, στην ανανέωση/αναγέννηση των δυνάμεων ολόκληρου του σώματος. Η πίστη αυτή των Ελλήνων ερμηνεύεται μόνο με την εξομίωση του ανθρώπου προς το θεϊόν, «πάσχον και αναγεννώμενον κατά αδήριτον ανάγκην διά του πάθους. Την αυτήν μόνον έννοιαν δύναται να έχει και ο ακρωτηριασμός –σύμβολον του πάθους–, με το οποίον [πάθος] κάποιος εισέρχεται εις την νέαν ανωτέραν ζωήν. Η ιδέα ότι “πρέπει να αποθάνη τις διά να ζήση” απετέλεσε πάντοτε τον πυρήνα πάσης θρησκείας».³⁰

Η μυστηριακή μονοσανδαλία: Άλλη μορφή δέσμευσης του ποδιού αποτελεί η μονοσανδαλία, η οποία συνδέεται αποφασιστικά με τα Μυστήρια.³¹ Μια τέτοια περίπτωση έχουμε στην τοιχογραφία³² του ζεύγους του Διονύσου και της Αριάδνης στην έπαυλη Itern (των Μυστηρίων) παρά την Portam Ercolamensem της Πομπηίας (εικ. 1): Ο Δίονυσος, στηρίζοντας το κεφάλι του στο στήθος της θεάς, φοράει σανδάλιον μόνο στο αριστερό πόδι, ενώ το σανδάλιον του δεξιού ποδιού κείται υπό το θρόνο της Αριάδνης. Είτε πρόκειται περι-



3. Καλλίπολις (Κάλλιον): Συνολική άποψη των οικοδομικών λειψάνων του αρχαίου Καλλίου, που αποκάλυψαν οι ανασκαφές του Π. Θέμελη από το 1977 ως το 1979.

σκηνής προπαρασκευαστικής για την κυρίως μύηση, είτε πρόκειται περί σκηνής των ίδιων των Μυστηρίων, η σχέση της παράστασης προς τα Μυστήρια είναι απαραίτητη και το θεϊόν ζεύγος φαίνεται κατά πάσα πιθανότητα έτοιμο για τον ιερόν γάμον, ο οποίος αποτελεί το πρωτότυπον του τέλους των Μυστηρίων.³³

Με κλειδί, τώρα, την προαναφερθείσα επεξηγηματική παρένθεση, είναι κατανοητή πλέον η ερμηνεία του καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη για τη σχέση της μυστηριακής μονοσανδαλίας των Αιτωλών με το επίθετο Αιτωλός: στην Αιτωλία, μονοσάνδαλος του αιτωλικού μύθου υπήρξε ο ίδιος ο Αιτωλός (Ευριπ., *Μελέαγρος*, απόσπ. 516, Nauck, 2η έκδ.: πρβλ. *Macr., Sat.* 5.18.17). Η μονοσανδαλία των Αιτωλών δεν αποδιδόταν σε αυτούς υπό των πολιτισμένων κοινωνιών, ούτε αποτελούσε ατέλεια της ενδυμασίας τους. Οι Αιτωλοί φορούσαν στη μάχη μόνον ένα σανδάλι, γιατί κατ'

ουσίαν τους ενδιέφερε όχι το σανδάλι αλλά ο ιμάντας (κορδόνι) του σανδάλου. Δένοντας με τον ιμάντα το πόδι τους, δεν στερέωναν απλώς το σανδάλι, αλλά ήθελαν να δηλώσουν –προς το θεϊόν– ότι το ένα τους πόδι έπασχε –συμβολικά και μυστηριακά–, γι' αυτό και ήταν δέσμιο με τον ιμάντα. Με αυτήν την έννοια, η μονοσανδαλία των Αιτωλών είναι μια άλλη μορφή ιερουργικής δέσμευσης του ποδιού. Ως εκ τούτου, η επιδίωξή τους αυτή να δηλώσουν, σε ώρα πολέμου, προς το θεϊόν συμβολικά το πάθος του ποδιού τους πηγάζει από την πίστη τους ότι για να αποκτήσει δύναμη στον πόλεμο ένα μέλος του σώματος, και από αυτό το μέλος κατόπιν ολόκληρο το σώμα, έπρεπε πρώτα το μέλος αυτό να πάσχει. Διότι στα Μυστήρια το πάθος αυτό θεωρείται ως όρος για την τελείωση του ασθενούς μέλους και διαδοχικά ολόκληρου του σώματος, αφού και το θεϊόν στα Μυστήρια πάσχει και αναγεννάται



–κατά αδήριτον ανάγκην– από το πάθος του. Άρα, και στην περίπτωση της αιτωλικής μονοσανδαλίας/δέσμευσης του ποδιού, σύμβολον του πάθους αυτού, έχουμε την εφαρμογή εις τα *Μυστήρια* των ανθρώπων της πίστης ότι το «Θεῖον πάσχει και αναγεννάται από το πάθος του, και κατά συνέπεια και το εκούσιον ανθρώπινον πάθος εξομοιώνει τον άνθρωπο προς το Θεῖον και το εξαναγκάζει εις παραχωρήσεις, και στην προκειμένη περίπτωση στην αναγέννηση των πολεμικών δυνάμεων των Αιτωλών. Η δέσμευση, κατά ταύτα, του ενός ποδιού είναι στοιχείον διὰ του οποίου αυτός που φέρει τα δεσμά –ή το υπόδημα– έχει προοριστεί να επικρατήσει». Αυτός, λοιπόν, πρέπει να είναι, αποφαίνεται ο Β. Λα-

μπρινουδάκης,³⁴ ο λόγος για τον οποίο η μονοσανδαλία/δέσμευση του ποδιού εφαρμοζόταν ως έθιμο των Αιτωλών.³⁵

Το έθιμο, όμως, αυτό των Αιτωλών, αποφαινομαι εγώ, εύκολα τους πρόσθεσε δίπλα στο εθνικό Αιτώλιος/Αιτωλός, προερχόμενο ετυμολογικά και έχοντας πιθανότατα τοτεμική καταβολή από το πτηνό *αιγυλιός* ή *αιτωλιός*, όπως έχω καταδείξει,³⁶ και το επίθετο Αιτωλός. Το επίθετο αυτό μπορούσε όχι μόνο να ταιριάζει, αλλά και να ταυτιστεί με το εθνικό τους, διότι και η μονοσανδαλία των Αιτωλών αποδείχθηκε πλέον προσφάτως όχι μόνο ότι έχει σχέση με τη θρησκευτική σφαίρα, αλλά και ότι αποτελεί κληρονομιά αρχέγονων τελετουργικών πρακτικών

4. Αεροφωτογραφία της οικίας IV «του Αρχείου», στην αρχαία Καλλίπολη που κάλυψε η τεχνητή λίμνη του Μόρνου.

των Αιτωλών.³⁷ Την απόδειξη μάς την προσφέρει, ανάλογα βεβαίως με την ταυτοποίηση της παράστασης που φέρει, ένα πήλινο σφράγισμα (εικ. 2).³⁸ Το σφράγισμα αυτό βρέθηκε, στις ανασκαφές που διενεργήθηκαν από τον Πέτρο Θέμελη στην αρχαία πόλη Καλλίπολη της Αιτωλίας (εικ. 3),³⁹ στην «οικία του Αρχείου»⁴⁰ (εικ. 4) (συγκεκριμένα στο χωριό Βελούχοβο (Κάλλιον) στον ποταμό Μόρνο [Δάφνο], βλ. χάρτη), και μελετήθηκε από τον Πάντο Πάντο.⁴¹ Σύμφωνα με την πρώτη εκτίμηση του Πάντου, φέρει μια απεικόνιση της Λαφρίας Αρτέμιδος ως Κυνηγού, που έχει το αριστερό πόδι γυμνό, γεγονός που, κατά την Claudia Antonetti,⁴² παραπέμπει στο θέμα του μονοσανδαλισμού και επιβεβαιώνει τον μυητικό χαρακτήρα του εθίμου, αφού ανταποκρίνεται και στα τελετουργικά στοιχεία της λατρείας της Λαφρίας Αρτέμιδος. Σύμφωνα όμως με μια δεύτερη φωτογράφιση του ίδιου σφραγίσματος, ο Πάντος σημειώνει ότι «όπως διαπιστώθηκε με άλλη φωτογραφική λήψη και ισχυρή μεγέθυνση, ανάμεσα στα πόδια της θεάς έχουμε τον πίσω κορμό ενός κυνηγόσκυλου. Κυνηγόσκυλο, αλλά σε διαφορετική στάση, έχουμε και στα περισσότερα νομίσματα της Πάτρας». Τον ίδιο σκεπτικισμό επαναλαμβάνει και το 1988 σε ομόλογη ανακοίνωσή του⁴³ στο XII Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας στην Αθήνα. Συνεπώς παραμένει υπό αίρεση αν η επί του σφραγίσματος αυτού απεικονιζόμενη θεά Λαφρία Άρτεμις έχει το αριστερό πόδι γυμνό. Εμείς όμως είμαστε υποχρεωμένοι να αναφέρουμε και τις δύο εκτιμήσεις, αν και προσωπικά κλείνω προς την άποψη ότι το πιθανότερον είναι να πρόκειται για «το αριστερό πόδι γυμνό». Από την άλλη, η Antonetti⁴⁴ εύστοχα παρατηρεί ότι ο μυητικός

χαρακτήρας της μονοσανδαλίας των Αιτωλών συνδέεται ευθέως με τους Κούρητες, αυτούς τους μεγάλους κυρίους των μυήσεων. Επιπροσθέτως, ο μιν Frazer⁴⁵ θεωρεί το έθιμον της μονοσανδαλίας τοτεμικής καταγωγής, ο δε Bachofen⁴⁶ υποθέτει σχέση της μονοσανδαλίας προς τη μητριαρχικών καταβολών θεά Ήρα.

Μια άλλη μορφή του ιερού γάμου, που τη συναντάμε πάλι στην αιτωλική Καλυδώνα, ακόμη και στους ιστορικούς χρόνους, ασκούμενη όμως τώρα σε ένα ιερό της Αφροδίτης στην πόλη αυτή, είναι η ιεροδουλία ή «ιερή πορνεία των ναών»,⁴⁷ που πλαισιώνει τον ιερό γάμο και είναι αυτή καθεαυτήν μια άλλη του έκφραση: ο ξένος, ο μεταμορφωμένος δηλαδή σε άνθρωπο θεός, σμίγοντας με κάποια γυναίκα-υποκατάστατο της θεάς, που θυσίαζε το σώμα της στην υπηρεσία της, σμίγει με την ιεροδουλη=θεά, πραγματοποιώντας έτσι πάλι την ένωση της θεάς με τον θεϊκό σύντροφο της.⁴⁸

Την αρχαιολογική μαρτυρία της ιερούργιας του ιερού γάμου στην Αιτωλία μάς τη δίνει η ζωγραφική παράσταση μιας μετόπης (εικ. 5) από τον αρχαϊκό (τέλη 7ου π.Χ. αιώνα) ναό του Λυσειού Απόλλωνος⁴⁹ (ή ίσως της Αρτέμιδος, κατά τον Κ. Ρωμαίο)⁵⁰ (εικ. 6) που βρίσκεται εντός του ιερού τεμένους του Θερμίου Απόλλωνος⁵¹, στον

5. Απόσπασμα «ερωτικού συμπλέγματος», όπου δύο φιγούρες, αρσενική και θηλυκή, ενώνονται ερωτικά, από τη μετόπη του αρχαϊκού ναού του Λυσειού Απόλλωνος στο ιερό του Θέρμιου Αιτωλίας.

Θέρμο Αιτωλίας (βλ. χάρτη). Ο ναός του Απόλλωνος Λυσειού, βρίσκεται ανατολικά του μεγάλου ναού του Θερμίου Απόλλωνος.⁵² σώζεται μόνο το νότιο μέρος του σηκού με δύο εισόδους σε βαθύ πρόναο και πρόσταση κιόνων.⁵³ Το όνομα του θεού βρέθηκε χαραγμένο σε ορόσημη λίθινη πλάκα που όριζε τον ιερό χώρο τον αφιερωμένο στον Λύσειο Απόλλωνα.⁵⁴ Είχε και αυτός ξύλινα στοιχεία, ντυμένα με πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη. Στα θραύσματα των μετοπών αναγνωρίζονται μορφές ζώων. Ειδικά όμως σε μία από τις μετόπες του ναού αυτού σώζεται ένα απόσπασμα «ερωτικού συμπλέγματος»: δύο φιγούρες, αρσενική και θηλυκή ενώνονται ερωτικά (εικ. 5). Η ερμηνεία που δίνει στην παράσταση αυτή η Antonetti είναι η εξής: «Αν πρέπει να δούμε στον αναπαριστώμενο Ιερό Γάμο την ένωση ενός ηρωικού ζευγαριού μάλλον παρά θεϊκού, η μυθική δυναστεία του Οινέα και της Αλθαιάς θα μπορούσε να μας δώσει πολλά παραδείγματα. Ο Klinz παρατήρησε τον χθόνιο χαρακτήρα ενός σημαντικού μέρους των ηρώων των σχετιζομένων με τις οικογένειες που βασιλεύουν στην Καλυδώνα και στην Πλευρώνα με πρώτο τον Μελέαγρο που τον βλέπουμε να συναντάει τον Ηρακλή στον Άδη, σε ένα απόσπασμα (αριθμ. 25) του “Καταλόγου των γυναικών” του Ησιόδου και σε έναν χαμένο διθύραμβο (Διθύρ. II) του Πινδάρου. Η άλλη δυνατότητα είναι να σκεφτούμε έναν από τους πολυάριθμους Ιερούς Γάμους του Ηρακλή, αυτόν που στην Αιτωλία τον θέλει σύζυγο της Δηϊάνειρας, αφού δάμασε τον Αχελώο, ο οποίος ήθελε κι αυτός το χέρι της κόρης του βασιλιά της Καλυδώνος. Το γεγονός ότι στο διθύραμβο που προαναφέραμε, ο Ηρακλής συναντά τον Μελέαγρο στον Άδη, προτού παντρευτεί την

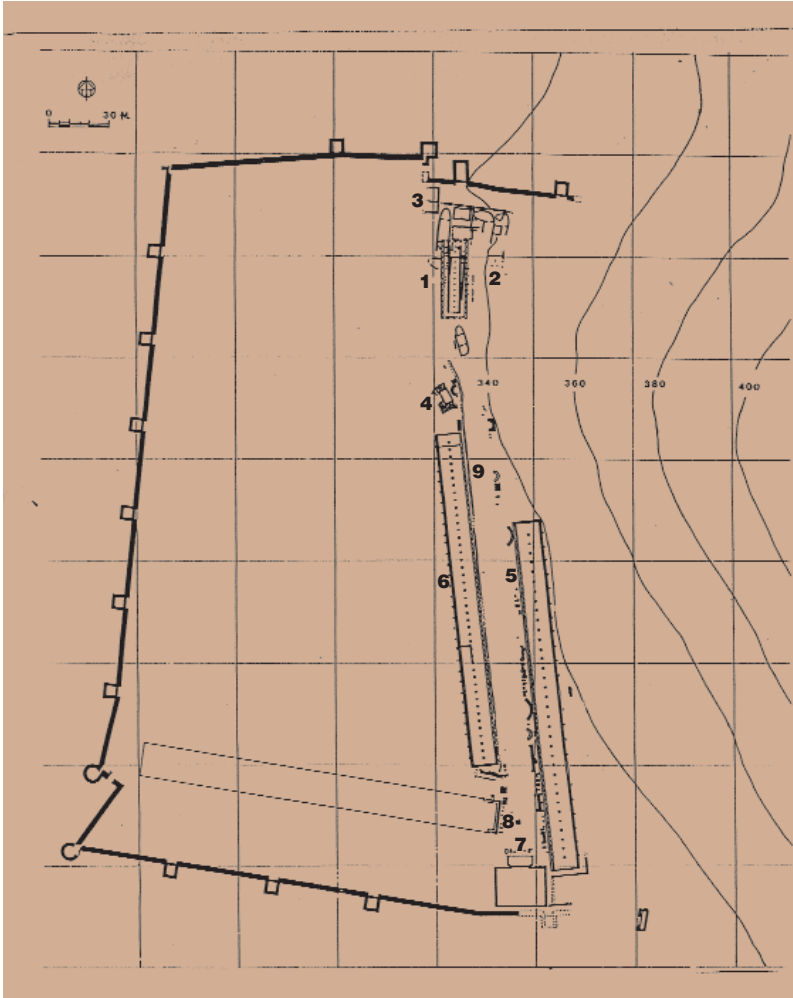
αδελφή του Δηϊάνειρα, ενδυναμώνει την ιδέα ενός δεσμού μεταξύ Ιερογαμίας και χθόνιων λατρειών στην αιτωλική μυθολογία».⁵⁵

Τέλος, στο γενικότερο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγω είναι ότι η προϊστορική επιχώρια αιτωλική λατρεία και θρησκεία εμφανίζει ότι στο χώρο της Αιτωλίας θα πρέπει να διαβιούσε μια φυλετική κοινωνία πιθανότατα μητριαρχικά οργανωμένη, με μητριαρχικά νόμιμα, μητριαρχικό δίκαιο και μητριαρχικούς θρησκευτικούς θεσμούς, κατάλοιπα των οποίων συναντάμε ακόμα και στους ιστορικούς χρόνους.⁵⁶ Το γεγονός έχει βέβαια επισημανθεί και από άλλους ερευνητές,⁵⁷ οι οποίοι παράλληλα επισημαίνουν ότι δεν είναι τυχαία η ισότιμη θέση που απολαμβάνει η αιτωλική γυναίκα και κατά τους ιστορικούς χρόνους και ιδιαίτερα στους χρόνους της Αιτωλικής Συμπολιτείας.⁵⁸ Όπως, επίσης, δεν είναι τυχαίο το ότι σε έναν σχετικό αιτωλικό μύθο ο κατήγορος του αρνητή των μητριαρχικών νομίμων και μητροκτόνου Ορέστη, όταν αυτός, κατά το μύθο, δικαζόταν ενώπιον του Αρείου Πάγου στην Αθήνα, είναι ο Αιτωλός ή Ακαρνάν Περιλαος, γιος του Ικάρου και της Περιβοίας, και αδελφός της Πηνελόπης.⁵⁹

Σημειώσεις

1. Ιωάννης Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες Αιτωλών και Αγραιών*, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 2000, σ. 94, 115-118, 140-141, 143· ο ίδιος, «Όψεις της φυλετικής κοινωνίας στην προϊστορική Αιτωλία και Ακαρνανία», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλίας, Αγρίνιο 21-23.10.1988*, έκδοση Νομαρχίας Αιτωλοακαρνανίας και ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αγρίνιο 1991, σ. 27-34· ο ίδιος, *Η χώρα των Αιτωλών*, Ίφιτος, Αγρίνιο 2003, σ. 59-83.





6. Ιερό Θέρμου: Το ιερό και η αγορά των Αιτωλών κατά την ελληνιστική εποχή. 1. ναός Απόλλωνος Θερμίου, 2. ναός Απόλλωνος Λυσειού, 3. ναός Αρτέμιδος, 4. κρήνη, 5. ανατολική στοά, 6. δυτική στοά, 7. βουλευτήριο, 8. νότια στοά, 9. αγωγός.

2. Βλ. σχετικά: Χαρίτα Μήνη, «Ιερός Γάμος και τελετουργίες γονιμότητας», *Coprus* 72 (2005), σ. 38-47· Νεραντζής, «Όψεις της φυλετικής κοινωνίας...», *ό.π.*· Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, *ό.π.*
3. Ν. Παπαχατζής, *Η θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1987, σ. 174.
4. Π. Λεκατσάς, *Το θείο δράμα*, Αθήνα 1976, σ. 48.
5. Για αναλυτική παρουσίαση του θέματος του ιερού γάμου βλ.: Β. Λαμπρινουδάκης, *Μηροτραφής: Μελέτη περί της γονιμοποιού τρώσεως ή δεσμεύσεως του ποδός εν τη αρχαία ελληνική μυθολογία*, Αθήνα 1971, σ. 168-185, 241-280· Παπαχατζής, *ό.π.*, σ. 174.
6. J.G. Frazer, *The Golden Bough*, τόμοι 9, Λονδίνο 1890· ελλ. μτφρ.: *Ο χρυσός κλώνος*, εκδ. Εκάτη, μτφρ. Μπονίτα Μπικιάκη, τόμοι 5, 1990-1998, τόμ. 2, σ. 12, 15, 206-209.
7. Pierre Grimal, *Λεξικό της Ελληνικής*

- και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 663-664, λ. «Τυδέας».
8. Μήνη, *ό.π.*· Λαμπρινουδάκης *ό.π.*· Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, *ό.π.*
9. Ernest Borneman, *Πατριαρχία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1988, σ. 356· G. Thomson, *Η αρχαία ελληνική κοινωνία - Το προϊστορικό Αιγαίο*, μτφρ. Ι. Βιστάκη, χ.χ., σ. 106-107· R. Graves, *The Greek Myths*, England / New York / Victoria 1955· ελλ. μτφρ.: *Οι ελληνικοί μύθοι*, μτφρ. Λ. Ζενάκου, τόμοι 4, εκδ. Πλειάς-Ρούγκας, 1979, τόμ. 1, σ. ιγ' και ιζ'.
10. Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, *ό.π.*, σ. 45-50, 94, 115-118, 140-192, 231-235· Νεραντζής, «Όψεις της φυλετικής κοινωνίας...», *ό.π.*
11. Λεκατσάς, *ό.π.*· Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, *ό.π.*, σ. 55-56, 95, 117-118, 151-157, 165, 189.
12. Λεκατσάς, *ό.π.*· πρβλ. Walter F. Otto, *Διόνυσος: Μύθος και Λατρεία*, Αθήνα

- 1991, σ. 87-89· Νεραντζής, «Όψεις της φυλετικής κοινωνίας...», *ό.π.*
13. Για τον μητριαρχικό μύθο του Μελεάγρου στην αιτωλική Καλυδώνα, βλ. σχετικά Ι. Κακριδής, *Ομηρικές έρευνες*, Αθήνα 1967, σ. 1-53.
14. Ευριπίδης, *Φοίνισσες*, στίχ. 409-429, *Ικέτιδες* στίχ. 138-140.
15. Ευριπίδης, *Φοίνισσες*, στίχ. 409-429, *Ικέτιδες* στίχ. 138-140.
16. M. Delcourt, «Tyd e et M lanippe», *SMSR* 37 (1966), σ. 163-165.
17. Dimitra Tsagkari, *Monnayage d'or, d'argent et de bronze du Koinon Etolien*, Παρίσι 2002, σποράδην.
18. L. Lacroix, «Monnayages et embl mes f d raux dans l'Antiquite classique», *RBNH* 104 (1958), σ. 222· Π. Πάντος, *Τα σφραγίσματα της Αιτωλικής Καλλιπόλεως*, Αθήνα 1985, σ. 535-536.
19. E. Dygge / F. Poulsen, *Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon. Mit einem religionsgeschichtlichen Beitrag von F. Poulsen*, Copenhagen 1948, σ. 344-345.
20. Claudia Antonetti, *Les Etoliens: Image et religion*, Paris 1990, σ. 97· Delcourt, *ό.π.*, σ. 256· P. Leveque, *B tes, dieux et hommes*, Paris 1985, σ. 24 και σποράδην. Σημειωτέον εδώ ότι δεκαεπτά τεμάχια επεξεργασμένων διάτρητων χαυλιοδόντων κάπρου, προοριζόμενων για επένδυση δερμάτινου κράνους, βρέθηκαν εντός της προϊστορικής οικίας α3, η οποία έκειτο βορείως του ναού του Θερμίου Απόλλωνος στον Θέρμο Αιτωλίας (ΑΔ 1915, σ. 241). Επίσης, στο χωριό Άγιος Ηλίας, στην περιοχή της αιτωλικής πλευράς της Παραχελωπίδος, Αιτωλοακαρνανίας, κείμενον πλησίον της νησίδος του Αιτωλικού, εκ του ανασκαφέντος στη θέση αυτή θολωτού τάφου μυκηναϊκών χρόνων ήλθαν στο φως, εκτός των άλλων ευρημάτων, και δύο φολίδες κράνους εκ χαυλιοδόντων κάπρου. Βλ. σχετικά: Ε. Μαστροκώστας, «Αιτωλία: Άγιος Ηλίας», *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1963, σ. 131. Πρβλ. Κ. Συριόπουλος, *Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*, Αθήνα 1968, σ. 343, 353, 438.
21. Φρύνιχος, απόσπ. τραγωδίας, TrGF 3 F 5 (Snell). Πρβλ. Μ. Σακελλαρίου, «Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της Ελληνικής Προϊστορίας», *Ιστορία του*

Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970, τόμ. 1, σ. 361-362· ο ίδιος, *Peuples Prehelléniques d'origine Indo-Européenne*, Αθήνα 1977, σ. 281.

22. Antonetti, *ό.π.*, σ. 97.

23. Στο ίδιο.

24. Λαμπρινουδάκης, *ό.π.*, σ. 17-18.

25. Στο ίδιο.

26. Στο ίδιο.

27. Στο ίδιο.

28. Στο ίδιο, σ. 65-66.

29. Στο ίδιο.

30. Στο ίδιο, σ. 22.

31. Στο ίδιο, σ. 23.

32. Στο ίδιο, πίν. 2.

33. Στο ίδιο, σ. 17-23 και κυρίως σ. 23.

34. Στο ίδιο, σ. 52. Πρβλ.: Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, *ό.π.*, σ. 94, 115-118, 140-141, 143· Νεραντζής, «Όψεις της φυλετικής κοινωνίας...», *ό.π.*

35. Ο R. Graves (*ό.π.*, τόμ. 4, μύθος 148, σ. 287-288), αναφερόμενος στη μονοσανδαλία των Αιτωλών, δίνει μια στρατιωτικής φύσεως ερμηνεία, την οποία η C. Antonetti (*ό.π.*, σ. 114-117) ανατρέπει με βάσιμα επιχειρήματα. Γράφει συγκεκριμένα ο Graves: «Οι Αιτωλοί πολεμιστές ήταν ξακουστοί λόγω της συνήθειάς τους να φορούν μόνο στο αριστερό τους πόδι σανδάλι στις μάχες (Μακρόβιος ν 8-21, σχολιαστής στον Πίνδαρο *Πυθιονίκ.* Δ 133) [...]. Για ποιο λόγο φορούσαν το σανδάλι από τη μεριά της ασπίδας και όχι του σπαθιού ίσως εξηγείται με το γεγονός ότι το αριστερό πόδι το προέβαλλαν στην εκ του συστάδην μάχη, ώστε να κλοτσήσουν ευκολότερα στα αχамνά τον αντίπαλο. Έτσι το αριστερό έγινε το "εχθρικό πόδι" με το οποίο δεν πατούσαν ποτέ το κατώφλι στο σπίτι των φίλων τους. Αυτή η παράδοση επέζησε και στην σύγχρονη Ευρώπη: Ξεκινώντας για πόλεμο οι στρατιώτες προβάλλουν πάντοτε το αριστερό τους πόδι». Σημειωτέον ότι το έθιμο της μονοσανδαλίας εφαρμοζόταν και υπό των Ερνίκων και, στους ιστορικούς πλέον χρόνους, υπό των Πλαταιέων (πρβλ. Ευριπ., *Μελέαγρος*, απόσπ. 516· Θουκ. 3.22.2· Λαμπρινουδάκης, *ό.π.*, σ. 52· Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, σ. 94, 115-118, 140-141, 143· Νεραντζής, «Όψεις της φυλετικής κοινωνίας...», *ό.π.*).

36. Βλ. τη δική μου ερμηνευτική θεωρία για την ετυμολογική προέλευση του ονόματος Αιτώλιος/Αιτωλιός/Αιτωλιός/ Αιτωλιός από το πηνό Αιγωλιός/Ατωλιός, στο Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, *ό.π.*, σ. 73, 134-138, 147, 167.

37. Η επισήμανση της Antonetti, *ό.π.*, σ. 114-117.

38. Πήλινα σφραγίσματα με προτομές ποικίλων μορφών που ήταν προσαρτημένα με κλωστή σε έγγραφα που περιείχαν συνθήκες των Καλλιπολιτών με άλλες πόλεις ή εμπορικές συμφωνίες. Οι σφραγίδες (συνήθως μεταλλικές) πατούσαν σε κομμάτι καθαρού πηλού, το οποίο ψηνόταν. Κάθε φορά που ετοιμαζόταν επίσημο έγγραφο το σφράγισμα προσαρτιόταν σ' αυτό για να το καταστήσει αυθεντικό. Οι Καλλιπολίτες φύλαγαν τα έγγραφα αυτά σε ειδικό

δωμάτιο όπου βρέθηκαν μόνο τα σφραγίσματα όχι και τα ίδια τα έγγραφα, γιατί η ύλη τους ήταν φθαρτή (Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, τόμ. 5: *Βοιωτικά και Φωκικά*, Αθήνα 1981, σ. 377).

39. P. Themelis, «Das Archivhaus in Kallipolis, Aetolien», *Wohnen in der klassischen Polis - Symposium, November 1978*, Berlin 1979, σποράδην· Πέτρος Θέμελης, «Ausgrabungen in Kallipolis (Ost-Aitolien), 1977/78», *AAA* 12/2 (1979), σ. 245-279. Πρβλ.: Πάντος, *ό.π.*, σ. 286-287, αρ. σφραγίσματος 238, πίν. 32· ο ίδιος, «Das Wappen von Kalydon. Ein Beitrag zur Identifizierung des Statuentypus der Artemis Laphria», *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, Αθήνα, 4-10.9.1983, τόμ. 2, σ. 167-172, 168, πίν. 31.1.



7. Πανοραμική άποψη του ιερού στον Θέρμο Αιτωλίας.

40. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, ό.π., σ. 372-379*, εικ. 411 στη σ. 374.

41. Πάντος, *Τα σφραγίσματα...*, ό.π., σ. 286-287, αριθ. σφραγίσματος 238, πίν. 32.

42. Antonetti, ό.π., σ. 117.

43. Πάντος, «Das Wappen...», ό.π.

44. Στο ίδιο, σ. 116.

45. Frazer, *The Golden Bough, ό.π., σ. 311 κ.ε.* (Η παραπομπή από τον Παναγή Λεκατσά, *Πίνδαρος, μετάφραση και ερμηνευτικά*, Αθήνα 1960, σ. 162, σχόλιο στο στίχο 88: «“μονοσάνταλος”. Την εξήγησή του το στοιχείο τη βρίσκει στο έθιμο να ποδαίνονται μόνο από το ένα πόδι, ή να βγάζουν το ένα πόδεμα σε κρίσιμη ώρα. Τα παραδείγματα από την αρχαιότητα βλέπε τα στον Frazer και στον Heckenbach, *De Nuditate sacra sacrisque Vinculis* (RGV V IX.3) 44 κ.εξ.»).

46. J.J. Bachofen, *Das Mutterrecht*, Basel 1948, σ. 541 (η παραπομπή από Βασίλειο Λαμπρινουδάκη, ό.π., σ. 25, σημ. 4).

47. Γύρω στα 191 π.Χ., ο Λατίνος Πλαύτος παρουσιάζει επί σκηνής την κωμωδία *Roemulus*. Η υπόθεση της κωμωδίας αυτής εξελίσσεται στην πόλη Καλυδώνια της Αιτωλίας και χαρακτηριστικά αναφέρεται, μόνο σε αυτή ανάμεσα στις άλλες γραμματειακές πηγές, η ύπαρξη ενός «ιερού της Αφροδίτης με ιερόδουλες»· πρβλ. Antonetti, ό.π., σ. 122· Borneman, ό.π., σ. 355· Thomson, ό.π., σ. 35· Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, ό.π., σ. 117. Την περίπτωση αυτή της ιεροδουλίας δεν την αναφέρει ο Ανδρέας Λεντάκης στο βιβλίο του *Ιερή πορνεία* (Αθήνα 1990).

48. Βλ. σχετικά Παναγής Λεκατσάς, *Ο λαβύρινθος*, Αθήνα 1973, σ. 50· Borneman, ό.π., σ. 355. Thomson, ό.π., σ. 35.

49. Νεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών, ό.π., σ. 75*.

50. Κ. Ρωμαίος, *ΑΔ 2* (1916), σ. 180.

51. Ι. Παπαποστόλου, «Ανασκαφή Θέρμου», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1993, σ. 44-58· ο ίδιος, «Η ελληνιστική διαμόρφωση του Ιερού και της Αγοράς των Αιτωλών στον Θέρμο», *Φηγάς: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτ. Δάκαρη*, έκδοση του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννι-

να 1994, σ. 509-522· Ιωάννης Νεραντζής, «Ο ρόλος των τοπικών αγροτικών ιερών στη θεσμική κατοχύρωση της επικράτειας εκάστης κώμης των Αιτωλών», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 29-31.3.2002, Αγρίνιο 2004, σ. 103-136, κυρίως 108-109· Μαρία Σταυροπούλου-Γατοή, «Η αρχαία κατοίκηση γύρω από τη λίμνη Τριχωνίδα της Αιτωλίας», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ρούμελις «για τον πολιτισμό και την ανάπτυξη»*, *Λαμία 14-17.9.2001*, σ. 359-378, εικ. 2· *Αιτωλοακαρνανία: Τόποι - Μνημεία - Ιστορία*, έκδοση της Ιστορικής & Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, Αγρίνιο 1995, πανοραμική άποψη του Θερμίου Ιερού στη σ. 52· Γιάννης Καρύτσας, *Θέρμο (Αρχαιολογικός Οδηγός)*, έκδοση του Συλλόγου των εν Αθήναις Θερμίων και του Δήμου Θέρμου, 1997, πανοραμική άποψη του Θερμίου Ιερού στη σ. 2.

52. Βλ. Antonetti, ό.π., σ. 154, 185-192.

53. Στο ίδιο, σ. 204-205.

54. *IG IX I²*, 1, επιγραφή 81. Πρβλ. Antonetti, ό.π., σ. 185.

55. Antonetti, ό.π., σ. 189. Πρβλ. Νεραντζής, *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες...*, ό.π., σ. 117-118.

56. Βλ. σχετικά Μ. Nilsson, *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, Αθήνα 1966, σ. 3· Ν. Πλάτων, *Κρητομυκηναϊκή θρησκεία*, Αθήνα 1967, σ. 7, και 11-12.

57. Βλ. Στέλλα Γεωργούδη, «Η διαιώνιση του μητριαρχικού μύθου στο έργο του Π. Λεκατσά», *Διαβάζω* 166 (1987), σ. 44· Μ. Νο, *Phoenix, Ilias und Homer*, σ. 56 κ.ε. (η παραπομπή από Κακριδή, ό.π., σ. 9, σημ. 3), 67 κ.ε., η οποία όχι μόνο παραδέχεται την παρουσία μητριαρχικών στοιχείων στην ιστορία του Μελεάγρου, αλλά δοκιμάζει να την ενισχύσει και με άλλα επιχειρήματα. Βλ. επίσης Ι.Θ. Κακριδής (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, τόμ. 3, σ. 153-162 (κυρίως σ. 155) και 194-195· Borneman, ό.π., σ. 151, 199, 201.

58. Γ. Κατωπόδης, *Αιτωλική Συμπολιτεία*, Αθήνα 1977, σ. 418-419.

59. Α. Κωνσταντινίδης, *Λεξικό Μυθολογίας και Ιστορίας*, Αθήνα 1968, σ. 400-401, λ. «Περίλαος».

Πηγές εικόνων

Εικ. 1: Σ. Λυδάκης, *Αρχαία ελληνική ζωγραφική*, Μέλισσα, Αθήνα 2002, σ. 235.

Εικ. 2, 4: Π. Πάντος, *Τα σφραγίσματα της Αιτωλικής Καλλιπόλεως*, 1985, σ. 286-287, πίν. 32, αριθ. σφραγίσματος 238 και πίν. 2α αντίστοιχα.

Εικ. 3: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, τόμ. 5: *Βοιωτικά-Φωκικά*, Αθήνα 1981, σ. 377, πίν. 411.

Εικ. 6: Ι. Παπαποστόλου, «Ανασκαφή Θέρμου», *Το έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1993, πίν. 66, σχέδιο: Γ. Διαμαντόπουλος.

Εικ. 7: Μ. Σταυροπούλου-Γατοή, «Η αρχαία κατοίκηση γύρω από τη λίμνη Τριχωνίδα της Αιτωλίας», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ρούμελις «για τον πολιτισμό και την ανάπτυξη»*, *Λαμία 14-17.9.2001*, σ. 364, εικ. 2.

Sacred Wedding and Fertility Rites in Ancient Aetolia

Ioannis Y. Nerantzis

Mythical indications as well as archaeological evidence related to the Sacred Wedding or *hierogamy*, that is, the symbolic union of gods and humans, have been located in the area of prehistoric and historic Aetolia.

The mythical indications of the rite of *hierogamy* in ancient Aetolia refer to the coupling of Queen Althaea, Oineas' consort, with the god Dionysos in the town of Calydon in Aetolia; to the savage boar, the tribal symbol of the Aetolians; to the *monosandalia* (wearing a single sandal), typical habit of the Aetolians and their mythical patriarch Aitolos which symbolized their own mystic faith in and expression of the Sacred Wedding; to the *Hieroduleia* or Sacred Prostitution of the Temples, exercised in Aphrodite's temple in Calydon.

The archaeological evidence is supplied by one of the decorated metopes of the Archaic temple dedicated to Apollo Lyseios or to Artemis at Thermo in Aetolia that survives in fragments and shows the "erotic union" of a male and a female figure.